

Als de sterfelijkheid nog enkel rationeel kan bevroed worden maar in dezelfde beweging onkend, dan leidt dit tot de paradox dat een mens enkel nog in perfecte gezondheid zou mogen overlijden. Negeert deze zeer culpabiliserende gedachte zo ook niet een uitspraak als "ik heb geleefd" ... ?

ACTING OUT EN PASSAGE À L'ACTE, EEN DIFFERENTIATIE MET KLINISCHE EFFECTEN

Paul Verhaeghe¹

De vraag om binnen een paneldiscussie een tekst van J. Quackelbeen te becommentarieren, confronteerde ons met twee begrippen waar wij altijd al last mee hadden om ze uit elkaar te houden, met name 'acting out' en 'passage à l'acte'.² Nu blijkt uit het artikel dat de begripsoverwarring daaromtrent eerder regel dan uitzondering is. Enig nadenken daarrond levert ons al snel de origine van de verwarring. Deze is historisch, in die zin dat de twee betekenars oorspronkelijk hetzelfde aanduiden, zij het dan binnen twee verschillende taalregimes. Anglosaksisch: acting out; Frans: passage à l'acte. Men wou daarmee een bekend klinisch-psychiatrisch gegeven in een psychoanalytisch kleedje stoppen, met name de ervaring dat bepaalde patiënten hun pathologie eerder in daden, in actu brengen dan andere. Voorbeelden zijn legio, van de motorische onrust bij psychotici, vaak vlak voor een waandoorbraak, tot fugues. Het is dit klinisch gegeven dat vaag psychoanalytisch herdoopt werd, en aansluiting vond bij een aantal vermeldingen bij Freud aangaande het 'ageren'. Ruwweg vinden we aldus de oppositie terug tussen spreken en ageren, tussen "in den beginne was het woord" versus "in den beginne was de daad". Later volgden er onduidelijke nuanceringen en onderscheiden, gaande tot het spitsvondige "acting in". Anders gesteld, het eigenlijke onderscheid tussen die twee concepten wordt pas vanaf en door Lacan ingevoerd, en kan slechts binnen diens theorie begrepen worden. Dit impliceert meteen dat we er geen eigenlijke definities van kunnen geven. Eén kenmerk van Lacans epistemologie is dat deze coherent is aan de psychoanalytische praktijk, met name dat de concepten slechts betekenis krijgen in functie van de context waarbinnen ze staan. Vooruitlopend kunnen we nu reeds stellen dat het veelmeer over twee tegengestelde richtingen gaat die het subject kan nemen, en dat dit

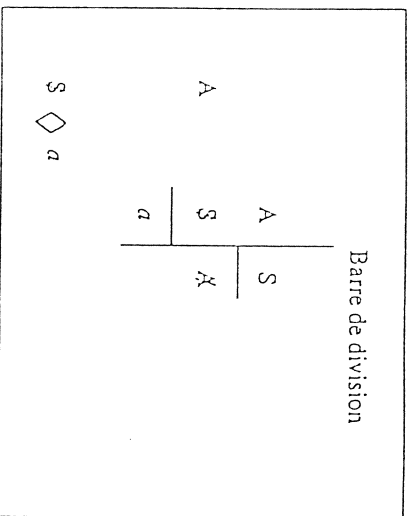
1. Tekst gebaseerd op een voordracht binnen het kader van het postgraduaat Psychoanalyse, 29 februari 1992.

2. J. Quackelbeen, La clinique de l'acting out et du passage à l'acte, *Vinje Colloque de l'Association française pour le développement de la psychanalyse, sur le thème "Les objets martyrs"*, Brussel, 22-23 april 1988.

een cruciaal onderscheid aanduidt, omdat het noodzaakt tot een volledige andere therapeutische aanpak.

We plaatsen beide concepten vooreerst binnen hun betekenisverlenende context, met name Lacans tiende seminarie dat over de angst handelt. Binnen dit seminarie ontwikkelt hij twee schemata, die als kader dienen: het eerste is dat van de subjectivording, het tweede dat van de angst binnen *Hemming, Symptom und Angst*.³

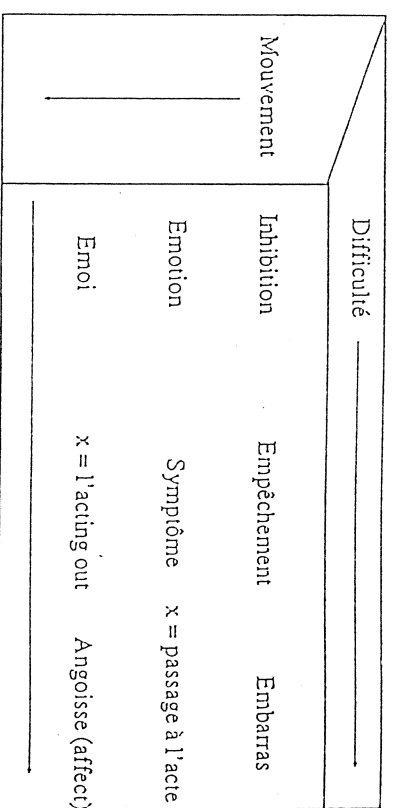
Binnen het eerste schema moeten we het accent op twee zaken leggen: de bepaling van het gedeelde subject door de Ander enerzijds en het object *a* anderzijds. Dit schema wordt meestal louter wiskundig opgevat, in de zin van: hoe vaak gaat *S* in *A*, en de tekst in het seminarie laat dit ook zo uitschijnen. Dit is voor ons slechts begrijpelijk geworden door afstand te nemen hebben van die rekenkundige metafoor en het proces te begrijpen als de vormgeving van de aliënatie. Het subject moet zich constitueren in het veld van de Ander, neemt daar betenaars op zich, waarmee het zich identificeert/aliëneert, en het wordt aldus "geautrificeerd". Hierbij blijft er één weerbaar stuk over tussen subject en Ander, waar de aliënatie tegen boist, als het ware het niet-assimileerbare stuk, de rest. Dit is dan object *a*, als aanduiding voor het tekort tussen subject en Ander.

schema 1⁴

3. Zie J. Quackelbeen, *o.c.*, p. 4. De schemata komen oorspronkelijk uit de lessen van 14/11/1962 en 21/11/1962, binnen het tiende seminarie dat over de angst handelt.

4. J. Lacan, *Le Séminaire X, L'angoisse*, (1962-1963), niet gepubliceerd, les van 21/11/1962.

schema 2⁵

In het tweede schema staan acting out en passage à l'acte op zich reeds vermeld. Lacan bewerkt hier Freuds *Hemming, Symptom und Angst* binnen de assen van "beweging" en "moeilijkheid". Het schema toont dat de twee aan de angst gerelateerd zijn, zij het op een verschillende manier. Voor Lacan is trouwens elk handelen gerelateerd aan de angst, omdat elk handelen daar steeds zijn zekerheid vindt. De vraag verschuift naar het hoe; wat is het verschil? Er kunnen drie mogelijkheden onderscheiden worden.

De eerste betreft de act, niet te begrijpen als pure motoriek, wel als betekenisvolle act, die het subject gaat bepalen als 'anders', anders dan voorheen. Het klassieke voorbeeld is natuurlijk de Rubicon, het *alea iacta est*, met als nadeel het heroïsche en dus vervalste karakter ervan. Dit idee van act valt voor mij het best te begrijpen vanuit de "Neurosenwahl", in de zin van een keuze voor een bepaalde positie van het subject tegenover het tekort en de Ander. De relatie met de angst is daar duidelijk, omdat het de subjectpositie is die bepaalt hoe men die punten van Reële waar het Symbolische tekortschiet, zal verwerken: neurotisch, psychotisch of pervert.

De tweede betreft de acting out. In Lacans schema is de voorafgaande term "émoi" te vertalen als opschudding, onrust. Dezelfde vertaling kan evenwel gebruikt worden voor een aantal andere termen in het schema,

5. *Ibid.*, les van 14/11/1962.

wat al de ontoereikendheid van de vertaling aanduidt. Overigens wijdt Lacan in het seminarie heel wat alinea's aan de linguïstische connotaties van de termen. Wij geven enkel zijn besluit, met name dat "émoi" voor Lacan wijst op een te weinig, een tekort. Dit dient begrepen in het licht van het fundamentele tekort, met name het object *a*, dat wat langs beide kanten (A en S) ontbreekt en waarrond hun dialectiek draait. In de lijn daarvan stellen wij de linguïstisch misschen foutieve, maar begrijpsmatig juiste vertaling voor van "in verlegenheid"; daar vinden wij het lege, ijche in terug. Wij lezen dit gecombineerd met het eerste schema, waar het subject "geaurifieerd" wordt. Begrepen als de aliënatie brengt ons dit bij het niet-assimileerbare stuk, waar de Ander onvoldoende blijkt, en het subject ook met een tekort overblijft: *a*. Het is deze *a* die door het subject ten kenele wordt gevoerd in de acting out, die door het subject onder de neus van de Ander gewreven wordt, in de zin van: "gij maakt van mij wel dat, maar ge vergeet dit..."

Dit impliceert een voornaam kenmerk: acting out staat steeds binnen de relatie S – A, dit wil zeggen binnen de overdracht. Of die overdracht zich nu binnen of buiten een analyse afspeelt, heeft geen belang. Het feit dat het over overdracht gaat, maakt dat Lacan hier kan spreken over "scène": het subject brengt iets op de scène naar de Ander toe, en dat 'iets' heeft alles te maken met het tekort dat in dit geval aan de Ander wordt toegeschreven.

Tenslotte hebben we de passage à l'acte. In het schema is de voorafgaande term dikmaal "embarras", voor Lacan de aanduiding van een teveel en in het licht daarvan opteren wij voor de vertaling "bezwaard", "met een bezwaard gemoed". Het is dit teveel dat het subject uit de scène doet stappen, scène waarop de verhouding S – A normaliter gespeeld wordt. Hier ontmoeten we de diametraal tegenovergestelde richting in vergelijking met acting out waar het subject precies iets in de scène binnen brengt. De reden voor het eruit stappen heeft alles te maken met het ondraaglijk worden van die scène, meer bepaald daar waar verlangen en wet aan elkaar gekoppeld worden. Het is die koppeling binnen een specifieke scène die teveel is voor het subject, en de enige vluchtweg is over de rand heen, naar het Reële toe. Dat kan vrij onschuldige vormen aannemen (bewusteloos vallen) tot massaal dramatische (uit het raam springen). Het vaak spectaculaire karakter ervan mag niet uit het oog doen verliezen dat het meest typerende gezocht dient in de richting op zich. Het is daar dat er, met Lacan, een conceptueel onderscheid kan gelegd worden dat voordien onmogelijk was.

In structuurtermen uitgedrukt, kunnen we zeggen dat met de passage à l'acte het subject wegvlucht van de steeds symbolico-imaginair scène naar het Reële toe. In termen van Lacans later structuurdenken, met name de discoursstheorie, impliceert dit dat het subject aan de grens van het discours gaat staan, dit wil zeggen aan de grens van de sociale band en van het spreken. Klinisch gesproken kunnen we hier het quasi altijd aanwezig vlucht karakter vermelden.

De relatie met de angst is in dit geval veel patentier dan in het vorige. Reden: bij acting out blijven we binnen de scène, d.w.z. binnen het symbolico-imaginair register dat precies voor de defensieve bewerking van de angst zorgt; bij passage à l'acte hebben we te maken met een kortsluiting, waardoor de normale bewerkingsmogelijkheid vervalt, vandaar dat de angst duidelijker zichtbaar is.

De door deze concepten aangebrachte differentiatie in de klinische realiteit werd door Lacan op verscheidene plaatsen geïllustreerd met terugkerende voorbeelden. Zo bespreekt hij een gevalstudie van Kris over een patiënt die als acting out na de sessies ergens verse hersentjes gaat eten. Dit kadert zowel binnen de problematiek van de patiënt als van de analyticus, en kan beschouwd worden als het antwoord van de patiënt op de al te insisterende en aliënerende interpretaties van de analyticus. Een tweede voorbeeld, dikmaal over passage à l'acte, gaat over de fameuze kraakslag die Dora aan Mr. K toedient: ze wordt door K gevraagd op een manier die haar wereld in elkaar doet storten ("mijn vrouw is niets voor mij"), verlaten en wet koppelen zich op een ondraaglijke manier en ze beëindigt de scène klinkend. Derde voorbeeld in de rij betreft de homoseksuele jongedame (door Freud beschreven) die op stap is met haar vereerde dame en onderweg de papa tegen het lijf loopt: boze blik van de vader, vragende blik van de dame, en het volgende ogenblik springt ze van een brugje.

Met deze voorbeelden komen we, na de conceptualisatie, bij een tweede vraag: wat in de kliniek? Is er een specifieke technische aanpak? Eigenlijke regels dienen we hier niet te verwachten, wel dat het hoger besproken conceptueel onderscheid zich weerspiegelt in een andere pragmatiek.

In geval van acting out zoals dit door Lacan beschreven is met de gevalstudie van Kris, lijkt een en ander neer te komen op een fout van de analyticus. Het 'technische' antwoord daarop wordt dan ook van de orde van de controle-analyse. Men kan hier de vergelijking maken met kinderen, waar bepaald gedrag kan beschouwd worden als een acting out gericht naar, zelfs tegen diegenen die de positie innemen van de eerste Ander, met name de ouders. Ook in dat geval gaat men stellen dat het probleem bij de

ouders ligt en dáár moet opgelost worden.

Nu is het zo dat het voorbeeld van Lacan ons inziens verkeerdelijk de indruk kan scheppen dat elke acting out een effect is van een fout van de analyticus. Dit lijkt ons niet juist, alleen al omwille van het feit dat elke analyticus — uit hoofde van de structuur — tekort zal schieten; in de overdrachtsverhouding tussen S en A blijft *a* immers ontbreken, zodat S steeds met recht op het tekort kan wijzen. Geen overdracht zonder acting out, en hetzelfde geldt voor de opvoeding. Anders liggen de zaken daar waar een analyticus systematisch met acting out geconfronteerd wordt bij zijn patiënten, meestal dan nog acting out die een gemeenschappelijk kleur vertoont: dat van de analyticus. Een klinische vingervijzing ehjij: het is geen uitzondering dat een dergelijk analyticus prat gaat op dat wat hij als 'successen' beschouwt. "On se vante de ses estampes japonaises." Een controle-analyse is daar inderdaad dringend.

In geval van passage à l'acte liggen de zaken helemaal anders. Lacan verwijst naar een tekst van Greenacre om de ego-analytische aanpak te bekritisseren, aanpak die al teruggaat op Anna Freud. We zien daar de bekende idee van de ego-versterking verschijnen, wat dan kadert binnen de gedachte dat 'ageren' voorkomt bij zwakke persoonlijkheden die over onvoldoende angsthantering beschikken. Die ego-versterking komt neer op een moraliserend-rationaliserende aanpak, in de overtuiging dat een rationeel ego synoniem is voor een sterk ego. De resultaten van die aanpak zijn ook voor de aanpakkers ten zeerste teleurstellend, zodat Greenacre zich uiteindelijk nogal pessimistisch uitlaat over de te bereiken resultaten. De reden daarvoor is duidelijk: rationeel-moraliserende overtuiging is geen psychotherapie.

Wat er dan wel moet mee gebeuren, daar geeft Lacan niet direct antwoord op — de uitwerking van acting out en passage à l'acte vormen slechts een onderdeel binnen zijn conceptualisatie rond de angst, en het tiende seminarie gaat daar verder op door. Nochtans kan er wel een antwoord geformuleerd worden op die vraag, en precies vanuit het onderscheid dat Lacan ingevoerd heeft binnen dat ageren, tussen acting out en passage à l'acte. En dat is de winst van deze conceptuele differentiatie.

Zoals gezegd gaat deze differentiatie over twee verschillende richtingen. Enerzijds hebben we een problematiek *binnen* de betekenaar, namelijk betreffende het fallisch genot; dus *a* over ϕ en gericht naar de Ander. Anderzijds hebben we een problematiek *buiten* de betekenaar, namelijk betreffende het ander genieten; dus *a* binnen het Reële en precies van de Ander weg. In dit laatste geval van de passage à l'acte is de angst veel groter, precies omdat het buiten het dispositief van de betekenaar gaat. Het

eerste daarentegen, dat van de acting out, staat binnen het dispositief van de betekenaar en van de overdracht, dit wil zeggen *volledig binnen het dispositief van de analyse*. Acting-out is analyseerbaar, zij het eventueel binnen een controle-analyse. *Dit is niet het geval voor de passage à l'acte, aangezien de betekenaar als medium precies vermeden wordt*. Hoe kan men dan reageren?

Het is in dit licht dat we het pleidooi voor heropvoeding en ego-versterking van Greenacre moeten beluisteren en herdefiniëren, maar daar komen we straks bij. Eerst is het de moeite waard even te verwijzen naar de herkomst van het artikel van J. Quackelbeen: de oorspronkelijke bedoeling was een tekst over automutilatie, wat op het eerste zicht ver verwijderd ligt van het uiteindelijke onderwerp en de uiteindelijke tekst. Even nadenken toont het tegendeel. We willen hier een werkhypothese naar voor schuiven: daar waar een (aandeel van de) etiologie in het Reële kan gestuurd worden, ontstaat er een aantal jaren later een pathologie waarvan het accent binnen het Reële ligt. De voorbeelden zijn bekend: van kindermis-handeling tot automutilatie, van incestslachtoffer tot incestactor, van traumaslachtoffer tot "accident-proneness". Verklaring vanuit ons perspectief is dat dit telkens een poging inhoudt om de erin besloten jouissance toch maar te bemeeisteren. In dit licht kan Freuds herhalingsdwang uit *Jenseits des Lustprinzips* zeer vruchtbaar herlezen worden.

De richting waar de passage à l'acte naartoe gaat, laat ons toe haar te definiëren als een kortsluiting, precies omdat de symbolico-imaginaire verwerking vermeden wordt. Het 'heropvoedingsantwoord' vanuit het rationeel-moraliserende komt dan eigenlijk hierop neer dat men aan de patiënt zegt dat hij dát zou moeten doen wat hij vernijdt te doen, met name spreken in plaats van handelen: "ge kunt er niet over spreken, gehandelt het uit, eigenlijk zoudt ge er moeten over spreken, en ge moet geen schrik hebben, die hond zal niet bijten". Dat is de karkatuur van de ego-versterking, en in feite is dit te gemakkelijk. Er is daar minimaal een juist idee in die zin dat bij een dergelijk probleem een preliminair werk moet geleverd worden vooraleer analyse mogelijk wordt. Zolang het bekenarsmateriaal ontbreekt, valt er niets te analyseren. Dus moet er eerst gezorgd worden voor dat bekenarsmateriaal zelf, opdat analyse zou mogelijk worden. Voor zover we kritiek willen formuleren op de ego-analytic, kunnen we met meer recht stellen dat de wijze waarop zij voor dit materiaal zorgen inefficiënt is (er zijn geen resultaten, zie hun pessimisme), en zelf gaan uitkijken naar een betere manier.

Welnu: tegenover de ego-versterking willen wij de subject-amplificatie stellen. We verklaren ons nader. Binnen onze conceptualisatie dient 'subject' begrepen te worden als een geheel van, en een effect van de beteke-

naars, dit wil zeggen van de Ander; het subject als totaliteit is een betekenaarsgeheel waarmee het tekort kan omringd worden, en dat is precies de angsthantering.⁶ In geval van passage à l'acte beschikt het subject niet over de nodige betekenaars, en daardoor komt het onvermijdelijk tot kortsluitingen; de therapeutische aanpak komt in dit geval neer op *het geven van betekenaars*. Als het aantal betekenaars toeneemt, dan breidt het subject zich uit, wat evenzeer wil zeggen dat de realiteit ruimer wordt: subject en wereld zijn co-extensief in hun wederzijds symbolisch gedermineerd zijn. Het is dit proces dat wij aanduiden met subject-amplificatie.

Hierbij gaat het niet zo direct over de hoeveelheid aan betekenaars; het is niet de bedoeling dat men de patiënt de dikke van Dale in zijn maag splitst. Het gaat in hoofdzaak over de structuurbrengende betekenaars die de sociale band installeren.⁷ De therapeutische aanpak komt in dit geval neer op het geven van die betekenaars die een oedipale structuur gaan uittekenen. Merk op dat er in dit geval geen sprake is van een analyse, veelteer van datgene wat een analyse moet vooraf gaan en mogelijk maken.

Van deze techniek zijn zeker voorbeelden te geven. Wij denken hier bijvoorbeeld aan Melanie Klein met haar gevalstudie over de kleine Dick. Zij stelt zelf uitdrukkelijk dat ze niet analyseert, want er is geen te analyseren materiaal. Ze brengt het betekenaarsmateriaal aan waarlangs — in haar terminologie — het ego zich kan vormen. Dit ego kan zonder veel moeite begrepen worden als wat wij het subject noemen. Lacan heeft trouwens heel wat inspiratie uit dit artikel gehaald, en niet alleen voor zijn eerste seminarie. Merken we nog op dat er bij Dick geen sprake is van acting out of passage à l'acte, en toch valt dit voorbeeld binnen de ruimere context van het ageren, zij het in de andere richting: die van de katonie.

Een tweede voorbeeld betreft Bruno Bettelheim en het vertellen van sprookjes aan kinderen: ook daar wordt er structurend betekenaarsmateriaal gepompt in een aldus geamplificeerd subject, wat de patiënt dan 'weerbaarder' maakt. Een derde voorbeeld vinden we bij Françoise Dolto,

6. Op dit vlak worden er heel veel fouten gemaakt, in die zin dat 'subject' al te vaak als synoniem voor 'patiënt' wordt gebruikt, waardoor de bruikbaarheid ten enen male verdwijnt. Binnen de Lacanase definitie van subject en passage à l'acte is het derhalve anoniemisch te stellen "dat het subject zich kan gronden in een passage à l'acte", het subject zijnde een effect van de betekenaar en van de Ander, passage à l'acte zijnde een kortsluitingscircuit naar het Reële. Slechts daar waar een patiënt een passage à l'acte in het verhaal brengt, kan dit subjectgrondend werken; op dat ogenblik is er evenwel geen sprake meer van een passage à l'acte, wel integendeel, want die twee zijn nuwel exclusief. Omgekeerd, het zich gronden in een verhaal heeft als effect dat *precies daardoor de passage à l'acte vermijden kan worden*. Concreet: dankzij het Oedipusverhaal — in alle denkbare culturele varianten — is de vadermoord als moord overbodig geworden.

7. Dit neemt niet weg dat ook de kwantiteit aan betekenaars belangrijk is. Hoe meer taal, hoe minder ageren, en het is zeker geen toeval dat er een correlatie is tussen lage (lees: minder taal)vaardige) sociale milieus en ageren.

die bij zogenaamd verwarloosde kinderen haar verhalen brengt/uitvindt over de "rapport sexuel" die er ooit tussen de ouders moet bestaan hebben, verhalen waar de kinderen een symbolische identiteit, dit is een subject, op kunnen gronden. Bij Dolto wordt het gevaar van de techniek meteen ook massaal duidelijk: waar Klein de structuurbetekenaars nog vrij sec, zij het bruto brengt, worden deze bij Dolto al te vaak gekleurd door een verondersteld heilzame moraliteit.

De voorbeelden betreffen telkens kinderen, en dat is geen toeval, gezien de techniek alles te maken heeft met de subjectivering. Tijdens het paneelgesprek (zie voetnoot 1) merkte J. Quackelbeen terecht op dat een noodzakelijke therapeutische houding bij passage à l'acte de *aanwezigheid* is, letterlijke en/of symbolisch, bijvoorbeeld via vastgelegde afspraken. Dit sluit mooi aan bij de plaats die door Lacan aan de passage à l'acte wordt toegevoegd, namelijk aan de grens van het discours, aan de grens van het spreken en van de sociale band. Een aanwezigheid van de kant van de therapeut wordt dan inderdaad het aangewezen punt voor de therapeut. De moeilijkheidsgraad daarvan mag niet onderschat worden. Zoals Freud opmerkt in één van zijn technische geschriften: vooraleer je de kans hebt iets te zeggen, zijn dergelijke patiënten vaak al weg. Soms over de laatste grens.